

Marcin Lichota

Wpływ konkordatu polskiego 1925 r. na konkordat włoski 1929 r.

Marcin Lichota

The impact of the Polish Concordat (1925) on the Italian Concordat (1929)

Comparative analysis of the Concordat between the Holy See and Italy in 1929 with the closest provisions of the Polish concordat 1925 is implemented. This allowed the author to answer the question whether the Polish concordat had an impact on signed after four years Italian concordat.

Keywords: The Holy See, concordat, Poland, Italy

Марцін Ліхота

Вплив польського конкордату 1925 р. на італійський конкордат 1929 р.

У статті здійснено порівняльний аналіз конкордату між Святим Престолом і Італією 1929 р. з найближчими положеннями польського конкордату 1925 р. Це дозволило автору відповісти на питання, чи має польський конкордат вплив на підписаний через чотири роки італійський конкордат.

Ключові слова: Апостольська Столиця, конкордат, Польща, Італія

Zasadniczym źródłem są tu oba konkordaty, których treści opublikowana jest w *Acta Apostolicae Sedis*¹. Ponadto pomocne w realizacji tematu są publikacje, dotyczące ogólnie papieży autorstwa: J. N. D. Kellyego², F. K. Sepelta i K. Löfflera³, M. Pachuckiego⁴ czy Z. Zielińskiego⁵ oraz publikacje, dotyczące polityki i działalności Watykanu: G. Besiera⁶, K. Góralskiego⁷, A. Gerstmann⁸, E. Rewery⁹.

Papież Pius XI¹⁰ był zwolennikiem zawierania konkordatów i umów z poszczególnymi krajami w celu uregulowania warunków działalności Kościoła w granicach tych państw. W czasie swojego siedemnastoletniego pontyfikatu zawarł umowy z blisko dwudziestoma krajami¹¹.

Badacze omawiający konkordat włoski, w niektórych jego punktach wskazują na jego podobieństwa z tym zawartym kilka lat wcześniej z Polską¹². Celem niniejszego artykułu jest analiza konkordatu, zawartego pomiędzy Stolicą Apostolską a państwem Włoskim w 1929 r. i porównanie go z najbar-

dziej zbliżonymi zapisami konkordatu, zawartego z Polską w 1925 r. Pozwoli to odpowiedzieć na pytanie czy, i na ile konkordat polski miał wpływ na ten podpisany w 1929 z Włochami.

Ponieważ konkordat Stolicy Apostolskiej z Polską był podpisany wcześniej, to nad jego postanowieniami należy się zastanowić na początku. Zawarty on został w roku 1925 r. i składał się z 27 artykułów oraz załącznika. Służyć miał – jak podkreśla Górski – «w wielu punktach za model późniejszego konkordatu z Włochami»¹³. Już na wstępie tego porozumienia podkreślono, że Kościół Katolicki bez różnicy obrządku będzie w Rzeczypospolitej korzystać z pełni wolności. Państwo natomiast zapewni Kościołowi swobodę wykonywania Jego działalności zgodnie z prawem kanonicznym. Biskupi będą mieli swobodę komunikacji ze Stolicą Apostolską i swymi wiernymi. W Polsce zaś, dla utrzymania przyjaznych stosunków między stronami, rezydować będzie Nuncjusz Apostolski, którego uprawnienia rozciągać się będą również na teren Wolnego Miasta Gdańsk. Przy Stolicy Apostolskiej natomiast rezydować będzie Ambasador Rzeczypospolitej. Władze cywilne zobowiązały się do pomocy przy wykonywaniu postanowień i dekretów kościelnych. Zapewniona jest nienaruszalność kościołów, kaplic i cmentarzy¹⁴. Dobra kościelne nie mogą być przedmiotem żadnego aktu prawnego, zmieniającego ich przeznaczenie. Za wyjątków celów obrony państwa¹⁵.

Piąty artykuł omawianego porozumienia dotyczy duchowieństwa. Grupa ta bowiem w myśl konkordatu korzystać ma, przy wykonywaniu swych urzędów, z opieki państwa, a także prawa zwolnienia od zajęcia sądowego części swych uposażeń, na równi z urzędnikami. Ponadto duchowni zostają zwolnieni ze służby wojskowej. Wyjątek stanowi pospolite ruszenie. W tym jednak przypadku księży wykonywać będą w wojsku urząd kapłański, tak by nie ucierpiało dobro parafii im powierzonej. Osoby konsekrowane natomiast będą powołane do służby sanitarnej. Ponadto duchowni zwolnieni zostaną z czynności sędziów przysięgłych i członków trybunału. Artykuł 19 reguluje kwestie nominacji na urzędy, funkcje i beneficja kościelne. Nakładany jest tu na Kościół obowiązek informowania o takiej nominacji kompetentnego ministra, który ma prawo zgłoszenia weta w przypadku złamania któregoś z określonych w konkordacie warunków¹⁶. Należy tu jeszcze rozpatrzyć artykuł 22, mówiący o przypadkach oskarżenia duchownych przed sądem świeckim.

W tych wypadkach konkordat nakłada na państwo obowiązek powiadomienia oraz udostępnienia akt sprawy zainteresowanemu ordynariuszowi. W razie aresztowania lub uwięzienia duchownym przysługują względy należne ich stanowisku. Mają oni odbywać kary w oddzielnych pomieszczeniach od pomieszczeń osób świeckich. Ten przywilej nie obowiązuje, jeśli oskarżony został pozbawiony godności kościelnej.

W 15 artykule zostały omówione kwestie opodatkowania duchowieństwa i dóbr osób prawnych kościelnych i zakonnych. Osoby prawne kościelne i zakonne zostają uznane, o ile służą celom kościelnym lub zakonnym Polski¹⁷. Kwestie szczegółowe, dotyczące tak dóbr ruchomych jak i nieruchomości, reguluje artykuł XXIV ze swoimi wszystkimi podpunktami.

Wojska Rzeczypospolitej na mocy konkordatu korzystać będą z wyróżnień, jakich Stolica Apostolska udziela wojskom. Kapelani będą posiadać prawa proboszczowskie w stosunku do żołnierzy i ich rodzin, a podlegać będą w tej kwestii biskupowi polowemu¹⁸.

Artykuł ósmy ustanawia w niedzielę i święta 3 maja odmawianie w czasie nabożeństwa modlitwy za pomyślność kraju i prezydenta.

Kwestie struktury i granic diecezji reguluje artykuł 9 konkordatu. Stwierdza on, że żadna część RP nie będzie zależna od biskupa, którego siedziba znajdować się będzie poza granicami Polski. Dalej w tym artykule omawiana jest hierarchia z wyszczególnieniem obrządków: łacińskiego, grecko-ruskiego oraz ormiańskiego.

Artykuły 10, 11 i 12 dotyczą w szczególności przemian i tworzenia beneficjów kościelnych, kongregacji i zakonów, pozostawiając to kompetencji władz kościelnych. Z wyjątkiem zmian, które obciążałby budżet państwa. Wybór arcybiskupów i biskupów leży w gestii Stolicy Apostolskiej. Należy to jednak zgłosić prezydentowi, który ma prawo wnieść sprzeciw ze względów politycznych. Ostatni z wymienionych artykułów obejmuje ordynariuszy obowiązkiem złożenia przysięgi, której treść jest zapisana w tym artykule.

Istotnym dla każdego konkordatu jest problem nauczania religii. W konkordacie polskim reguluje go artykuł 13. W myśl tego artykułu obowiązkowe lekcje religii będą prowadzone we wszystkich szkołach powszechnych z wyjątkiem szkół wyższych. Nauczyciele będą mianowani przez władze szkolne, z pośród osób upoważnionych przez Ordynariusza danej diecezji. Odebranie takiego upoważnienia będzie skutkowało pozbawieniem prawa do nauczania religii.

Końcowe artykuły omawianego porozumienia mówią, że wszystkie prawa i rozporządzenia, sprzeczne z postanowieniami poprzednich artykułów, zostają zniesione z chwilą wejścia w życie konkordatu¹⁹. Stolica Apostolska zobowiązuje się w ciągu trzech miesięcy dokonać utworzenia i rozgraniczenia struktury Kościoła zgodnie z artykułem 9 podpisywanego konkordatu²⁰. Do konkordatu załączony jest jeden załącznik, opisujący szczegółowo uposażenie, przyznane Kościołowi zgodnie z artykułem 24 konkordatu²¹.

W 1929 r. doszło do podpisania tzw. paktów laterańskich – porozumienia pomiędzy Watykanem a rządem Włoch, które rozwiązywało blisko sześćdziesięcioletni spór, znany w historiografii jako kwestia rzymska²². Na paktów laterańskie składały się trzy zasadnicze dokumenty. Traktat polityczny, który regulował status prawny Watykanu i samego Ojca świętego. Konwencja finansowa dotycząca wysokości odszkodowania wypłacanego na rzecz papieża oraz konkordatu. Ten ostatni dokument był swoistym *conditio sine qua non* całego porozumienia, co podkreśla, powołując się na wystąpienie papieża, badacze historii papiestwa i Watykanu²³. Świadczy również o tym zapis, zawarty w układzie politycznym paktów laterańskich. W art. 25 Stolica Apostolska uznaje «,kwestię rzymską» za ostatecznie i nieodwołalnie załatwioną», czego podstawę stanowią «podpisane w dniu dzisiejszym układy»²⁴. Zerwanie więc konkordatu Stolica Apostolska może uznać za zerwanie całego porozumienia, a co za tym idzie, ponowne otwarcie kwestii rzymskiej.

Podpisany pomiędzy Stolicą Apostolską a rządem Włoch konkordat składał się z 45 artykułów i – jak podkreśla Zieliński – «pod względem korzyści, jakie dawał Kościołowi, nie miał sobie równego.»²⁵. Stronę włoską w negocjacjach z papieżem reprezentował Domenico Barone. Góralski podkreśla, iż Barone w notach do Mussoliniego powoływał się w wielu punktach właśnie na konkordat polski, czyniąc z niego niejako model późniejszego porozumienia z Włochami²⁶. Ponadto w negocjacjach konkordatowych, trwających od 1926 r., ze strony papieża, uczestniczył prałat Borgongi Duca. Duchowny ten wcześniej brał udział w rokowaniach konkordatowych z Polską²⁷.

Analizując treść podpisanego konkordatu włoskiego, należy mieć na uwadze fakt, iż pozycję Kościoła we Włoszech w pewien sposób regulował już traktat polityczny. Pierwszy artykuł tego dokumentu przywraca bowiem zasadę, zawartą w Konstytucji Królestwa Sardynii z 1848 r., stwierdzając wyraźnie, że «religia katolicka, apostolska i rzymska jest jedyną religią

państwa»²⁸. Stąd wynikają pierwsze postanowienia konkordatu, zapewniające nieskrępowaną wolność Kościoła w wykonywaniu czynności religijnych. Biskupom włoskim natomiast pozwalał on na swobodną komunikację z wiernymi, a także klerem i katolikami całego świata²⁹.

Niezwykle istotne są artykuły, dotyczące włoskiego duchowieństwa. Artykuł 3 wyraźnie mówi, że osoby konsekrowane zwolnione są ze służby wojskowej. Wyjątek stanowi jedynie powszechna mobilizacja. W tym jednak przypadku kapłani spełniają swoją posługę w duszpasterstwie wojskowym, z zastrzeżeniem, że nie może to negatywnie wpłynąć na pracę danego duchownego w podległej mu parafii. Pozostałe osoby konsekrowane mają zostać skierowane wyłącznie do służby medycznej³⁰. Osoby duchowne zostają również – w myśl artykułu 4 – zwolnione od wykonywania obowiązków sędziego przysięgłego. Te artykuły są praktycznie identyczne z postanowieniami artykułu 5 konkordatu polskiego, które już omówiono. Następny artykuł włoskiego konkordatu jest niezwykle ciekawy. Ogranicza on bowiem możliwość zatrudnienia byłych, lub suspendowanych duchownych. W myśl bowiem artykułu 5 niniejszego konkordatu taka osoba nie może być zatrudniona w biurze lub administracji, ani nauczać religii³¹. W dalszej części uregulowane zostają również kwestie, związane z duchownymi, którzy popełnili jakieś przestępstwo. Wyznaczone są tu kompetencje władz państwowych, które o sprawie oskarżenia osoby duchownej poinformować muszą zainteresowanego ordynariusza miejsca. Samemu aresztowanemu lub zasądzonemu przysługują przywileje, w postaci oddzielnych pomieszczeń więziennych od pomieszczeń dla świeckich. Przywilej ten jednak nie obowiązuje, jeśli kompetentny ordynariusz pozbawi oskarżonego lub osądzonego duchownego godności kościelnych³². Postanowienia te są niemalże identyczne z postanowieniami artykułu 22 konkordatu polskiego.

Konkordat włoski wprowadza, w niedzielę i święta nakazane, modlitwę za króla oraz Państwo Włoskie³³, co stanowi analogię do artykułu 8 porozumienia z Polską. Podana zostaje również lista świąt kościelnych, uznanych przez państwo³⁴, które w całości pokrywają się z kanonem 1247 Kodeksu Prawa Kanonicznego³⁵.

W dalszej części konkordatu znaleźć możemy regulacje, dotyczące struktury kościoła we Włoszech. Artykuł 16 mówi, że granice diecezji będą pokrywać się z granicami państwa, tak by żadna diecezja ani parafia nie znalazła się w granicach obcego kraju. Pociąga to za sobą redukcję liczby diecezji, czego szczegóły prak-

tyczne omawiane są w kolejnym artykule³⁶. Należy tu jeszcze wymienić artykuły 13, 14 oraz 15. Odnoszą się do działalności duszpasterstwa wojskowego, a także utworzenia oddzielnego ordynariatu wojskowego. Na jego czele stać ma osobny arcybiskup-ordynariusz, który rezydować będzie przy Panteonie³⁷.

Kwestię nominacji regulują kolejne artykuły porozumienia. Wybór arcybiskupów i biskupów pozostaje w gestii Stolicy Apostolskiej. Przed nominacją nazwisko kandydata zostanie podane do informacji rządu Włoch, który wyda opinię, czy nie ma politycznych zastrzeżeń wobec nominanta³⁸. Podobny zapis poczyniony jest w konkordacie polskim, z tą tylko różnicą, że nazwisko kandydata ma zostać podane do zaopiniowania nie rządowi, a Prezydentowi RP³⁹. Zaakceptowany przez rząd Włoch kandydat składa przysięgę, której treść jest identyczna z przysięgą, zapisaną w konkordacie z Polską⁴⁰. Kwestię nominacji proboszczowskich również podawane są do informacji rządu Włoch, który ma prawo zgłosić sprzeciw wobec nominacji. Analogiczny zapis znajduje się w konkordacie polskim, gdzie władza duchowna zobowiązana jest do zasięgnięcia opinii kompetentnego ministra⁴¹.

Należy jednak odnotować fakt, iż w myśl artykułu 23 konkordatu włoskiego, artykuły 16, 17, 19, 20, 21 i 22 nie dotyczą Rzymu i podmiejskich diecezji. Ponadto kolejne postanowienia znoszą przywileje *exequatur*, *placet*⁴².

Szereg artykułów poczynając od 26 regulują kwestie administracji oraz majątków kościelnych w postaci nieruchomości⁴³, a także kwestie finansowe⁴⁴. Stolica Apostolska godzi się natomiast na współfinansowanie dóbr *ex-kościelnych*, udzielając w tym celu odpowiednich wskazówek władzom diecezjalnym⁴⁵.

W kwestii funkcjonowania instytucji i stowarzyszeń kościelnych państwo włoskie uznaje osobowość prawną zakonów. Stwierdzając dalej, iż bractwa te poddane będą wyłącznie władzy kościelnej⁴⁶. Ponadto zezwała na tworzenie przez władze kościelne stowarzyszeń oraz instytucji, zgodnie z normami prawa kanonicznego, gwarantując ich uznanie przez władze cywilne⁴⁷.

Godnym uwagi jest również przepis dotyczący stroju duchownego. Artykuł 29 podpunkt I stwierdza, że bezprawne noszenie stroju duchownego lub zakonnego karane będzie tak samo, jak bezprawne noszenie munduru wojskowego.

Kolejne artykuły włoskiego konkordatu regulują niezwykle istotne kwestie, mianowicie prawo małżeńskie oraz nauka religii. Pierwszą sprawę rozstrzyga artykuł 34. W jego myśl państwo włoskie uznaje śluby, udzielone według prawa kanonicznego za ważne w świetle prawa cywilnego. Odpis zawartego ślubu proboszcz ma przesłać właściwej władzy cywilnej w celu rejestracji.

Włochy uznają ponadto sądownictwo Kościoła w sprawach unieważnienia małżeństwa, natomiast Kościół ze swej strony pozostawia kwestie separacji sądownictwu cywilnemu. Sprawa ta szczególnie ważna była dla Piusa XI⁴⁸, została więc rozstrzygnięta pomyślnie dla Stolicy Apostolskiej.

Drugą z wspomnianych przed chwilą istotnych kwestii jest edukacja i wychowanie młodzieży. Podobnie jak prawo małżeńskie również i ona rozstrzygnięta została korzystnie dla Kościoła. Sprawę szkolnictwa konkordat rozpatruje w kilku artykułach. W ich myśl Włochy uznają szkoły średnie utrzymywane przez duchowieństwo z zastrzeżeniem, że posiadać muszą one egzaminowanych nauczycieli. Szkoły powszechne oraz średnie zostają objęte obowiązkowym nauczaniem religii, uznając za «fundament i koronę edukacji publicznej»⁴⁹ nauczanie doktryny chrześcijańskiej. Sprawy programu nauczania religii zostaną ustalone w drodze oddzielnego porozumienia rządu ze Stolicą Apostolską. Ważną kwestią było to, kto będzie mógł prowadzić lekcje. Otóż upoważnione do prowadzenia zajęć z religii – w myśl konkordatu – są osoby duchowne, a także nauczyciele posiadający upoważnienie władz diecezjalnych. Zapis ten jest analogiczny z artykułem XIII konkordatu polskiego, który również kwestię upoważnień do nauczania religii powierza władzom diecezjalnym. Jeśli natomiast chodzi o szkolnictwo wyższe, to konkordat stwierdza, że uniwersytety i seminaria, kształcące kandydatów do stanu duchownego, podlegać będą wyłącznie Stolicy Apostolskiej, bez ingerowania władz. Ponadto państwo włoskie uznaje doktoraty z teologii oraz niektóre inne stopnie naukowe, nadawane na wydziałach, zatwierdzonych przez Stolicę Apostolską⁵⁰.

Oddzielnym zapisem uregulowano kwestie odznaczeń i tytułów papieskich, nadawanych przez Stolicę Apostolską. Państwo włoskie, zgodnie z artykułami 41 oraz 42 uznaje te nadania i wyróżnienia, które zostały już nadane oraz te, które zostaną przyznane w przyszłości.

Kolejnym niezwykle istotnym zapisem konkordatowym jest artykuł 43. Stwierdza on bowiem, że państwo włoskie uznaje działalność Akcji Katolickiej. Warunkiem jednak egzystencji organizacji jest jej podporządkowanie hierarchii kościelnej i ograniczenie działalności wyłącznie do spraw rozkrzewiania zasad katolickich. Ponadto wraz z podpisaniem konkordatu Stolica Apostolska zabrania duchownym czynnego udziału w partiach politycznych. Zapis ten był szczególnie istotny dla Mussoliniego. Był to – jak określa Zieliński – «niebezpieczny warunek, zwłaszcza w państwie faszystowskim»⁵¹, niemniej konieczny do uzyskania ustępstw na polu chociażby kwestii uznania ślubów kościelnych.

Końcowe artykuły porozumienia stwierdzają, że w razie wystąpienia niejasności w interpretacji podpisanego konkordatu, obie strony przystąpią do zgodnego ich rozstrzygnięcia. Z chwilą ratyfikacji i wejścia w życie konkordatu tracą moc obowiązującą wszelkie prawa i postanowienia, sprzeczne konkordatowi. Wykonanie postanowień konkordatowych zostanie powierzone komisji, której skład wyznaczą obie układające się strony⁵².

Już ta pobieżna analiza obu dokumentów pozwala wskazać wiele analogii między nimi. Należy mieć na uwadze, że przy negocjowaniu konkordatów zawsze rozpatrywane są najważniejsze kwestie, dotyczące funkcjonowania Kościoła na terenie danego państwa. Nie dziwi więc fakt, iż kwestie takie jak na przykład nauka religii, status prawny duchownych i organizacji kościelnych itp. pojawiają się w obu dokumentach. Ponadto umowa z Polską została zawarta w 1925 r. i negocjował ją Borgongi Duca – ten sam, który uczestniczył w pracy nad porozumieniem z Włochami. Można więc stwierdzić, że negocjując konkordat ze stroną Włoską, Kościół korzystał z doświadczeń funkcjonującej już umowy z Polską. Co za tym idzie, nie dziwi fakt, że jest w nich wiele analogicznych rozwiązań, dotyczących podejmowanych zagadnień. Faktycznie więc konkordat z Polską mógł być modelem do porozumienia z Włochami. Musiał być jednak dostosowany do specyfiki kraju. Należy bowiem pamiętać, że sytuacja Kościoła we Włoszech była zupełnie inna i musiała uwzględnić specyficzną wspólną historię obu układających się stron.

¹ Acta Apostolicae Sedis (dalej – AAS). – T. XVII (1925) (Inter Sanctam Sedem Et Poloniae Rempublicam Sollemnis Conventio); AAS. – T. XXI (1929) (Concordato Fea La Santa Sede E L'Italia).

² Kelly J. N. D. Encyklopedia Papieży. – Warszawa, 1997.

³ Seppelt F., Löffler K. Dzieje Papieży od początków Kościoła do czasów dzisiejszych. – Poznań, 1936.

⁴ Pachucki M. Papież Pius XI. – Poznań–Warszawa–Wilno–Lublin, 1939.

⁵ Zieliński Z. Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków. 1778-1978. – Warszawa, 1983.

⁶ Besier G. Stolica Apostolska i Niemcy Hitlera. – Warszawa, 2010.

⁷ Góralski K. Papiestwo w Rzymie. – Kraków, 1990.

⁸ Gerstman A. Pakt laterański i konkordat włoski: umowy między Stolicą Apostolską i Królestwem Włoskim z dnia 11.II.1929 a t. z. ustawa gwarancyjna z 13.V.1871 // *Collectanea Theologica*. – 1934. – № 15/2. – S. 217-230.

⁹ Rewera E. Rozwiązanie Kwestji Rzymskiej i Konkordat Włoski: Odczyt, wygłoszony w Uniwersytecie Warszawskim dn. 14 maja 1929. – Warszawa, 1929.

- ¹⁰ Pius XI – wł. Ambrogio Damiano Achille Ratti (1857-1939). Urodził się w Desio koło Mediolanu. Świecenia kapłańskie przyjął 27 grudnia 1879 roku. Na Gregorianum uzyskał trzy doktoraty. W latach 1882–1888 wykładał w seminarium w Padwie. Później, do roku 1911 pracował w Bibliotece Ambrożyjskiej. W tym czasie wydał mszał ambrożyjski i opublikował wiele prac. W 1911 roku rozpoczął pracę w Bibliotece Watykańskiej, której został prefektem w trzy lata później. Pod koniec wojny wysłany został przez papieża Benedykta XV do Polski jako wizytatora apostolskiego. Od października 1919 został arcybiskupem Lepanto i nuncjuszem w Polsce. W czerwcu 1921 roku wrócił do Włoch. Został mianowany arcybiskupem Mediolanu. Na ostatnim konsystorzu Benedykta XV został kardynałem. 6 lutego 1922 wybrany w 14 głosowaniu na nowego papieża. Seppelt F. K., Löffler K. *Dzieje Papieży*. – S. 660-666; Zieliński Z. *Papiestwo i papieże...* – S. 423-429.
- ¹¹ Kelly J. N. D. *Encyklopedia Papieży*. – S. 444; Seppelt F., Löffler K. *Dzieje Papieży*. – S. 676.
- ¹² Gerstman A. *Pakt laterański i konkordat włoski...* – S. 227; Góralski K. *Papiestwo w Rzymie*. – S. 60; Rewera E. *Rozwiązanie Kwestji Rzymskiej i Konkordat Włoski*. – S. 14.
- ¹³ Góralski K. *Papiestwo w Rzymie*. – S. 60.
- ¹⁴ AAS. – T. XVII (1925). – Art. 1-4, 6.
- ¹⁵ Ibidem. – Art. 14.
- ¹⁶ Ibidem. – Art. 19.
- ¹⁷ Ibidem. – Art. 16-17.
- ¹⁸ Ibidem. – Art. 7.
- ¹⁹ Ibidem. – Art. 25.
- ²⁰ Ibidem. – Art. 26.
- ²¹ Ibidem. – Załącznik A.
- ²² Kwestia rzymska (wł. *La Questione romana*) to problemy wzajemnych stosunków między papiestwem a państwem włoskim, którego symbolicznym początkiem jest wyłom w Porta Pia z 20 września 1870 roku. Szerzej kwestia upadku Państwa Kościelnego oraz negocjacji i porozumienia z 1929 omówiona została: Seppelt F. K., Löffler K. *Dzieje Papieży od początków Kościoła do czasów dzisiejszych*. – Poznań, 1936. – S. 540-555; Góralski K. *Papiestwo w Rzymie*. – S. 34-50, 61-75; Zieliński Z. *Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków. 1778-1978*. – Warszawa, 1983. – S. 446-449.
- ²³ Góralski K. *Papiestwo w Rzymie*. – S. 75-76; Zieliński Z. *Papiestwo i papieże...* – S. 450.
- ²⁴ AAS. – T. XXI (1929). – Art. 25.
- ²⁵ Zieliński Z. *Papiestwo i papieże...* – S. 450.
- ²⁶ Góralski K. *Papiestwo w Rzymie*. – S. 60.

- ²⁷ Pachucki M. Papież Pius XI. – S. 56.
- ²⁸ Religione cattolica, apostolica e romana è la sola religione dello Stato. Patrz: AAS. – T. XXI (1929) – Art. 1.
- ²⁹ Ibidem. – Art. 1-2.
- ³⁰ Ibidem. – Art. 3-4
- ³¹ Ibidem. – Art. 5.
- ³² Ibidem. – Art. 7-8.
- ³³ Ibidem. – Art. 12.
- ³⁴ Każdą niedzielę, pierwszy dzień roku, Trzech Króli (6 stycznia), Świętego Józefa (19 marca), Wniebowstąpienie, Boże Ciało, Św. Apostołów Piotra i Pawła (29 czerwca), Wniebowzięcie NMP (15 sierpnia), Dzień Wszystkich Świętych (1 listopada), Uroczystość Niepokalanego Poczęcia (8 grudnia) i Boże Narodzenie (25 grudnia). Patrz: Ibidem. – Art. 11.
- ³⁵ Codex Iuris Canonici. – Can. 1247. – § 1.
- ³⁶ AAS. – T. XXI (1929). – Art. 17.
- ³⁷ Ibidem. – Art. 15.
- ³⁸ Ibidem. – Art. 19.
- ³⁹ AAS. – T. XVII (1925). – Art. 11.
- ⁴⁰ Ibidem. – Art. 12 i Ibidem. – T. XXI (1929). – Art. 20.
- ⁴¹ Ibidem. – T. XVII (1925). – Art. 19-20 i XXI (1929). – Art. 21-22.
- ⁴² Exequatur i placentum regium – królewskie zezwolenia, umożliwiające korzystanie z dóbr (beneficja i dobra kościelne), związane z objęciem urzędu biskupa lub proboszcza. Brak królewskiego zezwolenia uniemożliwiał duchownemu spełnianie funkcji, szczególnie w przypadku biskupów. Exequatur i placet zostały zniesione art. 24-25 Konkordatu Włoskiego z 1929 roku. Szerzej: Clark M. Historia Współczesnych Włoch. – Warszawa, 2009. – S. 149.
- ⁴³ AAS. – T. XXI (1929). – Art. 27, 33.
- ⁴⁴ Ibidem. – Art. 29a, 29d-29h.
- ⁴⁵ Ibidem. – Art. 28.
- ⁴⁶ Ibidem. – Art. 29b-29c.
- ⁴⁷ Ibidem. – Art. 31.
- ⁴⁸ Góralski K. Papiestwo w Rzymie. – S. 71.
- ⁴⁹ «L'Italia considera fondamento e coronamento dell'istruzione pubblica l'insegnamento della dottrina cristiana» Patrz: AAS. – T. XXI (1929). – Art. 36.
- ⁵⁰ Ibidem. – Art. 35-40.
- ⁵¹ Zieliński Z. Papiestwo i papieże... – S. 451.
- ⁵² AAS. – T. XXI (1929). – Art. 44, 45.